

УДК 094.1(477+497.1)«14–18»

Наталія ЗАБОЛОТНА,

науковий співробітник НБУВ, канд. філол. наук

Пам'ятки

південнослов'янського кириличного книгодрукування у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ

У статті йдеться про південнослов'янські, насамперед сербські, кириличні стародруки, що зберігаються у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ. Велику увагу приділено маргіналіям, які проливають світло на історію конкретної книги та українсько-сербські зв'язки. Зазначено походження примірників стародруків із давніх книгозбірень.

К л ю ч о в і с л о в а: стародруки, південнослов'янські кириличні стародруки, українсько-сербські зв'язки, фонди відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ, маргіналії.

Південнослов'янські кириличні стародруки можна умовно поділити на дві групи: книги, видані на південнослов'янських (а саме сербських і чорногорських) землях, і видані в інших країнах на потребу південних слов'ян – церковнослов'янською та сербською і хорватською мовами. У XVI–XVIII ст. таким закордонним осередком книгодрукування для південних слов'ян була Венеція – один із провідних культурних центрів ренесансної Європи, у тому числі й центрів книгодрукування, а в другій половині XVIII–XIX ст. – Відень, а також Будапешт (Буда) ¹.

Південнослов'янські кириличні стародруки, які зберігаються у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ, ілюструють усі основні етапи історії південнослов'янського друкарства. За тематикою ці книжки належать до літургічної, катехітичної, філософсько-дидактичної та історичної літератури.

Найменшу групу становлять книжки, видані власне на сербських і чорногорських землях. Мала кількість таких видань була зумовлена історичними обставинами – кількасотлітнім османським пануванням, яке було позначене жорстоким ставленням до християн і всіх проявів християнської культури.

Доля примірника Євангелія, надрукованого у Мркшиній церкві (1562), є віддзеркаленням долі багатьох тисяч сербів, що, рятуючись від турецького ярма, полишали свої домівки й тікали на північ –

до Угорщини, яка боролася з османською навалою. Про таку втечу сербів до Буди оповідає запис від 1689 р., вміщений у книзі. Рятуючись, утікачі брали з собою лише найцінніше, і хтось із ченців раваницького монастиря узяв у вимушену подорож цю книгу. Подорож тривала, як свідчить запис, понад три тижні, й імовірно, зважаючи на буремний час, була сповнена різних небезпек, проте книга вціліла. Таким чином Євангеліє потрапило до Буди чи її околиць, звідки було подароване Церковно-історичному і археологічному товариству при Київській духовній академії настоятелем православної церкви містечка Юрем, область Пешт (Ügöm, Pest megye) – Т. Кардасевичем. Прикметним є те, що о. Кардасевич, який був, швидше за все, українцем, дарує книгу не до котрогось із західноукраїнських осередків, а до Києва, що свідчить про роль Києва як культурної і духовної столиці навіть і поневоленої України.

Наявні у відділі видання, які побачили світ на південнослов'янських землях, походять із друкарень Цетиня у Чорногорії, Мркшиної церкви та Грачаниці в Сербії, Горажде в Боснії.

У XVI – першій половині XVIII ст. найбільш розвинене друкування літератури для потреб південних слов'ян було у Венеції – одному з найзначніших культурних центрів Європи. У відділі стародруків та рідкісних видань зберігаються венеціанські видання кількох друкарень, серед яких найвідоміші належали Божидарові та Віченцо Вуковичам і Єролімові Загуровичу.

Також у фондах відділу представлені призначені

¹ Сама університетська друкарня була розташована в Буді: 1873 р. міста Буда і Пешт були об'єднані.

для сербських читачів видання, які виходили в Румунії. Культурний розвиток Волощини та Молдови впродовж віків відбувався під впливом сусідніх слов'янських народів – українців, болгар і сербів. Той вплив мав різні виміри і в дечому був взаємним. Зокрема богослужбовою мовою для східнороманських народів тривалий час була церковнослов'янська, у церквах використовувалися слов'янські книжки. Багато сербів і болгар, рятуючись від турецької навали, тікали на північ, де османське гноблення не відчувалося такою мірою, як на їхніх батьківщинах. Виникла необхідність у забезпеченні культурних потреб місцевих сербських поселенців, зокрема потреби у книжках, які, до того ж, могли йти «на експорт» – до їхньої поневоленої батьківщини.

Частина південнослов'янських народів, а саме хорвати та словенці, які сповідували католицтво, остаточно відмовилися від використання кирилиці. З XVIII ст. кириличне книгодрукування серед південних слов'ян було справою передусім сербів.

Поява книгодрукування сербською мовою (та церковнослов'янською мовою сербської редакції) у Відні та Буді була зумовлена входженням частини сербських земель до Австрійської імперії, а також появою сербської діаспори на угорських землях.

XVIII ст. позначене змаганнями підавстрійських сербів за власну друкарню. Тривалий час численні спроби різних сербських ієрархів домогтися дозволу на відкриття друкарні не давали жодних результатів². Проте тогочасні культурно-політичні умови змусили австрійський уряд до прийняття відповідного рішення. 1770 р. Йозеф Курцбек отримав привілей від імператриці Марії Терези на заснування друкарні та монополію на видання книжок сербською мовою (та церковнослов'янською мовою сербської редакції)³. Привілей був виданий на 20 років. Сербська громада активно домагалася призначення керівником друкарні саме сербина. Таким чином друкарню очолив Стефан Новакович⁴.

Проте справу С. Новаковича спіткала грошова скрута, і 1795 р. він був вимушений продати друкарню Пештському університету⁵, де вже видавалася література багатьма мовами.

Таким чином, на початок XIX ст. основними

² *Медаковић Д.* Штампане српских књига и новина у Бечу у XVIII и XIX веку // Српска књига у Бечу 1741–1900: Каталог изложбе. – Београд – Нови Сад – Беч, 2002. – С. 9–31.

³ Там само. – С. 14.

⁴ Там само. – С. 19.

⁵ Там само. – С. 21.

центрами книгодрукування для сербського читача були Відень і Буда, де видавалася не лише релігійна, а й світська література.

Загалом у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ зберігається 35 примірників 27 видань, призначених для південнослов'янських, переважно сербських, читачів.

В іменах авторів, друкарів та інших персоналій по можливості збережено автентичну орфографію. Це незначне відхилення від традиції перекладу-уніфікації християнських імен має на меті виключно повагу до національної самобутності представників південнослов'янських, як і будь-яких інших, народів.

I. Видання,

що вийшли на південнослов'янських землях

Найдавнішу, але кількісно найменшу групу становлять видання, які побачили світ на землях південних слов'ян. Таких видань у ВСРВ чотири.

Октоїх = Осмогласник. – Цетинс: за повелінням Джурджа Црноевича мних Макаріс, 1494. – 2°.

«Каталог књига» не містить інформації про це видання⁶.

Примірник ІА-191 походить із Бібліотеки Київської духовної академії (далі – Бібліотеки КДА), шифр Бібліотеки КДА – ДХІЗ/13. У Каталозі інкунабул Б. Зданевича цей примірник описаний під № 510⁷.

До Бібліотеки КДА ця книжка надійшла в дар від архімандрита Антоніна [Капустіна]⁸, про що свідчить, зокрема, запис на форзаці I: *От почетного члена, начальника Русской Миссии в Ерусалиме архимандр. Антонина в Церк.-Археол. Общ-о и биб-ку КДА 11/X1893.*

Примірник має й інші записи, зроблені сербами у XVI–XVII ст., зокрема такі: I. *Новаце неи [??]о Атанас ко Гавриле Димитриа Гро[ћ]ане*; II. *Се(л)о Боица попь Стоко приложи си књига светомо Иованѡ ко кееть ѡзетъ да ееть проклетъ ѡ триста ѡци [і] Иована Предите[ч]*; III. *Село Брезово*; IV. *Въ лето зѣси [7200 = 1700] това [?]мре мина по земла ед[??] чѡдо много чловеци не беха виделе*

⁶ Каталог књига на језицима југословенских народа 1519–1867. – Београд, 1973.

⁷ Каталог інкунабул / Уклад. Б. Зданевич. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 170–175. – № 510.

⁸ *Немировский Е. Л.* Южнославянские кирилловские издания в Центральной научной библиотеке Академии наук Украины в Киеве (Материалы для Сводного каталога южнославянских изданий кирилловского шрифта) // Археографски прилози. – 17 сепарат. – Београд, 1995. – С. 100–101. – № 1.

[ф]иль беше големъ що(м) не можеть да кажить члвекѡсо ѡмъ толико беше големо сажень и поль високъ [и] дльгъ а широко тога [хнаѣ] [з]вато беше светъ множаство мѡжи и жени и тѡрци и деца и ѡ самъ видохъ со мо очи помина мсць авгѡстъ сѣ [16] днь; V. Въ лето зси [7200 = 1700] това време мина по земля едно чѡдо много чловеци не бежа виделе. Филь беше; VI. Селоло (!) Бела Црѣква п(с)а Саботко. Еденъ [...]въ Стоина Падна за здраве шхи ченица [...] себе Цвето.

На форзаці 2 вміщено запис вірша церковнослов'янською мовою сербської редакції, написаного у традиціях барокової поезії:

[Е]гда придетъ конецъ вѣка Бѣъ ѡ Деви родисе.
Спасѣти хоти[?] человека самъ человекъ ѡвисе.
За презелно свою благодѣ
восприимъ е(с)тъ нашѡ слабѡсть
даби востъ[...]личилъ насъ.
Пои Адаме ликви Евѡ се бѡ плоть вашъ прорасте.
Из[асеся] стѡ древо во вертепъ процвете.
В миръ врачъ похотъ истребете
на семъ дрѡвѣ ѡмртвѣтсе
крепостию Божества.
Прочъ ѡтиди печаль всяка да востъ[...]метъ митрѡ.
Разженете темнотъ мрака днесъ востъсия светъ
мирѡ.

хотя всехъ насъ просветити
осветити [ис]кѡпити
самъ своѡю кровию.

Срадѡвитесе вси намъ леси зеленитесе лѡ[га]
востъшѡмите в[и] дрѡвеса ветѡви земн[о]го крѡга.
Спасъ бо приде ѡби[?]вите
и свакѡ тваръ ѡдарити
щедротами своими.
ѡмъ похвалю восперите благодѡшествоюще.
ѡста в песнихъ ѡверзите таино лик[ов]ствѡюще.
Чистимъ серцемъ и ѡдеси
всеми чѡстви и телеси
славословите Его ⁹.

Примірник ІА-192 є фрагментом, детально описаним у каталозі Б. Зданевича та в Є. Немировського ¹⁰.

Псалтир з возслідуванням. – Горажде. – Божидар Горажданин, Феодор Любавич, 1521. – 4° ¹¹.

Примірник із зібрання КДА ¹² (шифр Бібліоте-

⁹ Див.: Шамрай М. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2005. – С. 151–152. – № 270.

¹⁰ Каталог інкунабул... – С. 175. – № 511; Немировский Е. Л. Зазнач. праця. – С. 101. – № 2.

¹¹ У Каталозі књига... відомостей про це видання немає.

¹² Немировский Е. Л. Зазнач. праця. – С. 101–102. – № 4.

ки КДА – ВХVIII4/67 ¹³ (був змитий під час реставрації)).

Примірник неповний, у кінці має 5 рукописних аркушів, зроблених на сербських землях.

Октоїх-п'ятигласник. – Грачаниця: Друкарня Грачаницького монастиря, друкар Димитріє, 1539. – 2° ¹⁴.

Примірник Бібліотеки КДА (шифр – ДХІЗ/14). Подарунок архімандрита Антоніна (Капустіна) ¹⁵.

Художнє оформлення цього видання включає також ілюстрацію, яка зображує Грачаницький монастир та його діячів. Цей монастир був одним із важливих духовних та культурних осередків середньовічної Сербії.

Примірник має записи, зроблені на сербських землях у XVII–XVIII ст.

Євангеліє. – Мркшина црква: ієромонах Мардаріє, 1562. – 2° ¹⁶.

Примірник Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії ¹⁷, що засвідчено й одним із записів.

Має записи, які проливають світло на історичну мандрівку цієї книжки та її колишніх власників. (Записи наведені в імовірному хронологічному порядку їх появи).

На аркуші, який, можливо, раніше був форзацом 2 ¹⁸:

I. XVI–XVII ст.?: Сию књигу ѡкоупи Матей Хъладарацъ ѡ Болеви[ѣ]а Ивана за шесть стотина; II. 1689 р.: Да се зна каде бѣжаше раванички калѡћери из Раванице. И сва сръбска земля. ѡ проклете(х) тоурака горе г (!) Бѡдимѡ в Маѡарскѡ землю. Въ лето зрѣѡ [7199]. а ѡ Рож(д)ас(т)ва Хѡва ѡхѣѡ [1689]. М(с)ѡца септеврѣа з [3] днѣ. И приѡс-мо в Скофи[н]о код Боудима м(с)ѡца ѡктомврѣа кѡ [26] днѣ на стѡ мѡченика Димитриа. Оуви родѡ христианскомѡ ва то време. И тѡрци таѡв ѡзеше Ниш и Белигра(д) и све гра(д)ове до Бѡдима; III. XVIII ст.: Се Дѡва роды Сына и нарече имя Ему Еманѡиель. Сые писа Стани[на] Сречков у лѣтѡ 1759 та.

¹³ Систематическій каталогъ књигъ Библіотеки Київской духовной академіи / Сост. А. С. Крыловскій. – Т. I. – Вып. II. – № 4520.

¹⁴ Каталог књига... – № 1876.

¹⁵ Про цей примірник див.: Немировский Е. Л. Зазнач. праця. – С. 104. – № 11.

¹⁶ Каталог књига... – № 2932.

¹⁷ Систематическій каталогъ књигъ Библіотеки Київской духовной академіи... – Немає; Немировский Е. Л. Зазнач. праця. – С. 108–109. – № 19.

¹⁸ Шамрай М. А. Зазнач. праця. – С. 247. – № 489.

На першому з доданих у кінці книги чистих аркушів наявні такі записи XIX ст.¹⁹:

I. Знаменай, яку въ годѣ 1831 м(с)ца Іюліа 4^ю начала смертоносная язва изъ Індіи восточная произшедшая, свозъ Рѣссію, и Полюд прешедшая именована холера болѣзнь, яже въ скоромъ времени всю Державѣ обхвѣтъ; въ ней страждущіи блеваніе и сгорченіе чревесъ подыша, и по нѣсколико часѣхъ преставишася, обаче болѣзнь сія не бѣ прилѣпчивая, и съ концемъ м(с)ца Августа утоли-ся. Царствующѣ счастливѣ всепресвѣтлѣйшемѣ Императорѣ и Кралю Францѣ первомѣ, при Митрополитѣ и Архіепіскопѣ Карловачкомѣ Господинѣ Стефанѣ Стратимировичѣ ѿ Кѣлины при Епископѣ Бѣдимскомѣ Господинѣ Стефанѣ Станковичѣ. Умроша же въ язвѣ той Православніи Хрістіани числомъ 21. имже вѣчная²⁰ буди²⁰ память! Знаменахъ азъ Іоаннъ Витковичъ, Парохъ Бѣдимскій и Честнѣйшаго Консісторіѣма Засѣдатель.

II. Лѣта 1846 мѣсяца Октобрія наново сазрѣле трешнѣ вишнѣ, и ягоде [есу] продав[а]нне.

III. Знаменай. Лѣта 1838 ледѣ долговременно на Дѣнаи стоя сирѣчь ѿ Декемврія 25^ю преш. лѣта до 7^ю марта с. л. широкій сый, умножившейся водѣ, поколебатися не можаше; горню ледѣ идущѣ подвлекчеся подѣ ледѣ у насѣ стоящій и такѣ 4^ю и 5^ю марта ледѣ семѣ подвизающѣся егда ѿйти не могаше вода начатѣ зѣлнѣ устѣпати и излїятися такѣ что великѣю улицѣ наполни. (У каталозі М. А. Шамрай цей запис наведено частково).

На першому з чистих аркушів, доданих на початку книжки, вміщено такий запис XX ст.:

Книгу сію, «Четвероевангеліе» приносить въ дарѣ (!) Церковно-историческому и Археологическому Обществу при Кіевской Духовной Академіи дѣйствительный членѣ Общества Протоіерей Теофил[ъ] Кардасевичъ, настоятель Иремской Церкви, что близѣ Будапешта, въ Венгріи. 3/16 ноября 1904 года. Budapest, Palffy Platz 1.12.

II. Венеція

Видання венеціанських друкарень Божидара та Вінченцо Вуковичів, Єроліма Загуровича (обидві XVI ст.), церкви св. Марії Форможе та Барто Гінаммі (обидві XVII ст.) та греко-православної друкарні Димитрія Теодосія (XVIII ст.) представлені 23 примірниками 16 видань, переважна більшість яких походять із Бібліотеки КДА.

¹⁹ Тексти I і III на цьому аркуші написані однією рукою.

²⁰ Дописано тією ж рукою, що текст II на цьому аркуші.

Службник. – Венеція: за повелінням Божидара Вуковича ієромонах Пахоміс, 1519. – 4^о²¹.

Примірник Бібліотеки КДА²² (шифр – ВХVII8/239).

Примірник є фрагментом видання: наявні 58 аркушів.

Молитвослов. – Венеція: за повелінням Божидара [Вуковича] ієродиякон Мойсей, 1536. – 8^о²³.

Примірник Бібліотеки КДА²⁴ (шифр – ВХVII10/340).

У книзі додані чисті аркуші, деякі з них мають рукописні тексти молитов; примірник має записи XVI–XVIII ст.

Більшість ілюстрацій у книжці розфарбована від руки.

Октоїх-п'ятигласник. – Венеція: за повелінням Божидара Вуковича Феодосій і Геннадій, 1537. – 2^о²⁵.

Примірник Кир.556 походить із Бібліотеки КДА²⁶ (шифр – ВХVI2/16). У ньому бракує кількох аркушів.

На залишках форзаца 2 с незавершений запис: сію книг[у] (!) прочита(х) азъ ра...

Примірник Кир.557 надруковано на пергамені, що є прикметним і взагалі рідкісним явищем у друкарстві (через дорожнечу матеріалу), у книжці бракує деяких аркушів. Заставки розфарбовано від руки.

Ця книжка походить із Церковно-археологічного музею КДА. Попередній шифр Бібліотеки КДА – Х256²⁷.

Мінея святкова. – Венеція: Вид. Божидара Вуковича, друк ієродиякона Мойсея, 1538. – 2^о²⁸.

Кир.554. Примірник Бібліотеки КДА²⁹ (шифр – ВХV2/14).

²¹ Каталог кнїга... – № 2475.

²² Про цей примірник див.: Немировский Е. Л. Знач. праця. – С. 101. – № 3.

²³ Каталог кнїга... – № 1595.

²⁴ Про цей примірник див.: Немировский Е. Л. Знач. праця. – С. 102. – № 5. У цій праці Е. Л. Немировського видання назване «Зборник за путнике», мабуть, на підставі слів Божидара Вуковича (арк. [7] зв. у сигнатурі ЛЗ): «съставыхъ форми и съписахъ сію дїесп(с)ноюю кнїгоу... и вьложихо(м) въ нихъ избранно. еже бывають оудобъ носима ходѣщїимъ въ поуть».

²⁵ Каталог кнїга... – № 1875.

²⁶ Про цей примірник див.: Немировский Е. Л. Знач. праця. – С. 102–103. – № 6.

²⁷ Про цей примірник див.: Немировский Е. Л. Знач. праця. – С. 103. – № 7.

²⁸ У Каталозі кнїга відомостей про це видання немає.

²⁹ Про цей примірник див.: Немировский Е. Л. Знач. праця. – С. 103. – № 8.

У примірнику бракує багатьох аркушів, деякі аркуші замінені на рукописні. Форзац I підклеєно аркушем із цього ж видання.

На звороті останнього аркуша сигнатури ЗТ = R вміщено запис XVI – XVII ст.: *Писа Пава Черъведи[m]*.

Кир.559. Також із Бібліотеки КДА³⁰ (шифр – ВХV2/14), має й інші шифри, які свідчать, що до Бібліотеки КДА книжка потрапила з інших книгозбірень.

Примірник має записи XVI–XVII ст., зокрема:

Да се зна како поставиша овѣ книгѣ Ђвро и Петко Ра[д]миловић зоветсе Минейѣ црквѣ Светаго [Ђ]еω(p)[ћ]иа на и сламѣ да се [ч]ати а да сѣ господарѣ взети е [к]а дим драго (арк. [1] зв.).

Јако нека се знаде колико ос[т...] а Дѣ[ш]ан калѣћер [Ђ]ерасим в[...] [о]лиаре и не[?]со(д)лина поп Григорие а[?]s] (на першому чистому аркуші в кінці книжки).

Молитовник. – Венеція: за повелінням Божи-дара Вуковича ієродиякон Мойсей, 1538. – 4^о31.

Примірник Бібліотеки КДА³² (шифр – ВХVIII5/142).

Примірник неповний.

Записи у книжці, зроблені на сербських землях, належать до XVI–XVII ст.

Псалтир з возслідуванням. – Венеція: Вінченцо Вукович, 1546. – 4^о33.

Примірник Бібліотеки КДА³⁴ (шифр – ВХVIII4/68).

Примірник неповний.

Книжка має записи. Зокрема на рукописному аркуші, доданому всередині книжки, є записи молитов із характерними фонетико-орфографічними рисами сербської мови.

Службеник. – Венеція: [Вінченцо Вукович, друк ієромонаха Пахомія], 1554. – 4^о35.

Відділ стародруків та рідкісних видань зберігає чотири примірники цього видання, усі вони походять із Бібліотеки КДА (в каталозі Криловського зазначені тільки три³⁶).

³⁰ Про цей примірник див.: Немировский Е. Л. Знач. прая. – С. 103–104. – № 9.

³¹ Каталог књига... – № 1592.

³² Див: Систематическій каталогъ книгъ Библиотеки Кіевской духовной академіи / Сост. А. С. Крыловскій. – Т. I. – Вып. II. – № 4396.

³³ Каталог књига... – № 2210.

³⁴ Про цей примірник див.: Немировский Е. Л. Знач. прая. – С. 105. – № 10.

³⁵ Каталог књига... – № 2476.

³⁶ Систематическій каталогъ книгъ Библиотеки Кіевской духовной академіи / Сост. А. С. Крыловскій. – Т. I. – Вып. II. – № 4337.

У примірнику **Кир.562** бракує багатьох аркушів. Шифр Бібліотеки КДА³⁷ – ВХVII8/240².

Примірник має записи XVII ст., зокрема на рештках форзаца 2: *Вл(д)ке цетинскога кв(р) Висарїω(н) тач[оц]а ѿце [т]оја ле(т) [з]с [7200]. [Хе] поѣ Иωванѣ Гиговѣ.*

У примірнику **Кир.563** бракує багатьох аркушів. Шифр Бібліотеки КДА³⁸ – ВХVII8/240.

Примірник **Кир.685** повний; шифр Бібліотеки КДА³⁹ – ВХVII8/240.

Має записи XVIII ст., які засвідчують побутування книжки на сербських землях: I. *Си[я] [кн]ига пр[?]ела п[он]ова [...] ѿ се[ла] За[?]и[ра] на[...] ѿправи е на Цетинне месеца апррилия (!) „аѢчг [1793] (форзац 1); II. *Сиа книга попа Игнатиа ѿ села Сив[?]уние [?] сина попа Нешка (арк. [2]); III. *Сиа книга попа Андрие цена ѿзаци [р]а (арк. [226] – [226] зв.).***

Примірник **Кир.815** неповний, бракує кількох аркушів⁴⁰.

Ця книжка має численні записи, виконані на сербських землях, найхарактернішими з яких є:

Въ лето „зсѣ [7205] месеца апррилия днѣ кѣ [26] ва понедельникѣ на аї[11] ѡрехѣдневи како би трусь и страхѣ Г(с)нѣ а ѿ(д)ѣ Рождества на „ахѣз (арк. [10] зв.).

Сиа книга Гиговића (арк. [64]).

I. *На 1841 стѣмвра к [20] у Маине. Да се зна како би велика киша и понесе вода свеко л[и]ко понесе милине под[ѣ] Лавѣчиће [и] навѣрѣже баштане више Лавѣчић и понесе контиѣ кралѣвѣ по[дѣ] Маине и по полю и ѡ тописе Станко Божовић[е] ѡ мѣлинѣ под[е] Маине то е било сетемвра аї [11] ѡ Маине „аѡма [1841]. II. [...] Бело Гиговић (арк. [75] зв. – [79]).*

Господинѣ Маѣѣ Савовѣ Пе[т]рови мили драги поздравѣ и поз.... (арк. [113]).

Белостанко Гиговић[ѣ] (арк. [149] зв.).

„аѡма [1831] генѣриа (!) благородне и [?]мѣ[?] (арк. [154] зв. – [155]).

На 1841 стѣмвра II да се зна како би велика киша и поносе (!) воде на и понесе милине подѣ Лавѣчић[ѣ] и ѡтописе Станко Божовићѣ и понесе контиѣ кралѣвѣ и навѣрѣже све[?]овѣрѣ Маине и понесе вода свеко лико то е[с]те било [сде] сетемвра на аї „аѡма [1841] (арк. [169] зв. – [173]).

Си книга попа Ги[г]овића <, > Леторги[и] (арк. [204] зв.).

³⁷ Про цей примірник див.: Немировский Е. Л. Знач. прая. – С. 105. – № 13.

³⁸ Там само. – С. 105. – № 14.

³⁹ Там само. – С. 105–106. – № 15.

⁴⁰ Там само. – С. 106. – № 16.

Октоїх. – Венеція, після 1560. – 2^о⁴¹.

Примірник Бібліотеки КДА (шифр – ВХVI2/17).

Примірник неповний, має записи.

Псалтир з возслідуванням. – Венеція: Вінченцо Вукович, 1561. – 4^о⁴².

Походить із Бібліотеки КДА (шифр – ВХVII4/70).

Примірник є фрагментом видання, який перебуває у конволюті з іншим венеціанським виданням Псалтиря з возслідуванням (1569)⁴³.

Примірник має записи XVII ст. сербською мовою.

Триодь пісна. – Венеція: Вінченцо Вукович, Стефан [Маринович] от Скадара, 1561. – 2^о⁴⁴.

Примірник Кир.564⁴⁵ неповний, деякі аркуші замінені на рукописні. Примірник походить із Фундаментальної бібліотеки Подільської духовної семінарії (шифр – VI/3/109/168). Можливо, це і є одна з тих книжок, про які пише Є. Сіцинський, розповідаючи про історію створення Подільського єпархіального древньосховища. У шістдесятих роках XIX ст. за розпорядженням єпархіального начальства на Поділлі були вилучені з церковного ужитку греко-католицькі богослужбові книжки, а разом із ними – випадково – чимало старовинних православних видань⁴⁶.

Примірник має численні записи (окрім виконаних від руки колонтитулів), що належать до XVIII ст. і були зроблені вже в Україні українською та польською мовами. Найцікавішими з них є:

Synu z mlodosci nabyway mondrosci (!) / abys napotyt niebyl w zalosci (арк. [30]).

⁴¹ У Каталозі књига... та використаній праці Є. Немировського відомостей про це видання немає.

⁴² Каталог књига... – № 2212.

⁴³ Про цей примірник див.: Систематическій каталогъ книгъ Библіотеки Кіевской духовной академіи / Сост. А. С. Крыловскій. – Т. I. – Вып. II. – № 4524, конволют описано як одне видання; *Немировский Е. Л.* Знач. прая. – С. 109–110. – № 22.

⁴⁴ Каталог књига... – № 2717.

⁴⁵ Про цей примірник див.: *Немировский Е. Л.* Знач. прая. – С. 107. – № 17.

⁴⁶ Древнехранилище Подольскаго епархіального историко-статистическаго комитета въ г. Каменецъ-Подольскомъ. I. Опись старопечатныхъ книгъ / Свящ. Е. Съцинскаго. – Каменецъ-Подольскій, 1902. – С. 1; Музей Подольскаго церковнаго историко-археологическаго общества (быв. Древнехранилище Историко-статистическаго комитета). I. Опись старопечатныхъ книгъ / Сост. прот. Е. Съцинскій. Приложение къ десятому выпуску «Трудовъ Подольскаго церковнаго Историко-Археологическаго Общества». – Каменецъ-Подольскъ, 1904. – С. 1.

[...] [...]doly Cyr[kwy] Magdy[sz]owskiey 1764 (арк. [118] зв.).

Byl [i]a Jan Towarnicky na bakalaru roku Panskiego 1765 [...] orb[?]s tr (арк. [124] зв.).

Року Бѣжја аџлаџ [1793] мѣя Анр[л]я (арк. [125]).

[...] [dobry] a jeszcze do iego piniędzy / Niech zaydzie na kray swiata nie zazyje nięzy (арк. [193] зв.).

I. *Synu z mlodosci nabyway mądrosci abyś napotyt [...]*; II. *Jan Towarnicky B. Magdyszow[ice] [...]* (арк. [213]).

Тую Триодь по(т)реба будить за[вѣ]ситу бра-т[ву] [...] (арк. [222]).

Daicie atestacie moie Ja[c]ętemu Jędwyiowskemu k[ft]oremu zeby go niech... (арк. [234] зв.).

Ja nizey napodpisie daie te azkuracie na siebie Proky[?] Jacętemu ze oddam za[st]aw za ksiązke ktura zginęła po[d]czas naswięczy [Pany] (арк. [281] зв.).

На звороті решток останнього аркуша (чистому) є запис XVII ст., імовірно, здійснений ще на сербських землях (з огляду на специфічні фонетико-орфографічні риси). Решта записів на цьому аркуші належить до XVIII ст.

Під час тривалого перебування в Україні книжка неодноразово підлягала ремонту, про що свідчить використаний для цього папір із фрагментами записів, зроблених у XVIII ст. Ці записи можуть зацікавити дослідників як джерело, мовна пам'ятка доби. Найхарактернішими з них є такі.

Арк. [2] – [3] підклеєні папером із записом: *Do poh twoich upadam[i] Maty Chrysta [Boga] / Bo ty ięsy (!) chrystyanom Pomosznyca mnoga.*

На папері, яким підклеєно арк. [163] – [164]: *Нѣсть достоинъ сладост[...] / Кто нестерпѣ для надкъ горкой скорб[и] [...]*.

На папері, яким підклеєно арк. [299] – [300]: *Море ненасищенно якъ пекло [...] / Слѣшне жъ хтиво(ст) лако(м)цовъ з џпекломъ с џ ровняе[т].*

Прикметним є те, що багато записів здійснено українською мовою (кирилицею та латинкою) та польською – очевидно на території України, що свідчить про тривалу історію побутування цієї призначеної для сербів книжки в Україні. Ця книжка є одним із матеріальних свідчень зв'язків між українцями та південними слов'янами у кінці XVII–XVIII ст.

Примірник під шифром Кир.565⁴⁷ неповний, деякі аркуші замінені на рукописні.

Походить із Бібліотеки КДА (шифр – ВХVIII1/3).

У книжці наявні записи, наприклад:

⁴⁷ Про цей примірник див.: *Немировский Е. Л.* Знач. прая. – С. 107 – № 18.

Арк. [3] – [16], рукописний арк., арк. [18] – [22] (на лицевих сторонах аркушів); 1733 р.: *Сїа книга глѣма Трїшдѣ мнѣ Јѡаникїа јеромонаха Чукваса Требинскаго монастіра Савви юже кѣпи(х) за [...] ѡ вышерече(н)наго монастіра со блѣгословенїе(м) бра(т)ски(м) при всече(с). о҃це архїмандритѣ] кѣ(р) Лео(н)тїи Аврамовичѣ в лѣ(т). а҃҃҃҃҃҃ [1733]; Сїе Трїшдѣ мнѣ Сума Нѡкова Чѣкваса из Пресике м(с)ѣца марта. день. 2. на. 1783 (арк. [186–188] на зворотніх сторонах аркушів)⁴⁸.*

Сїе книга мнѣ Сума Чѣкваса пр[...] 1783 м(с)ѣца марта. день. 2. (арк. [249] зв.).

Г(с) дѣ Бѣ в нашемѣ [...] (да се?)] зна каде се представи [...] терѣ Геѡргїе Чѣквасѣ [...] на 1782 м(с)ѣца марта. 5. (арк. [250] зв.).

Залишки форзаца 2 мають запис: *Сїа книга глаголемѣа Трїшдѣ] мнѣ јеромонаха Јѡаникїа (!) Чѣкваса из Пр[есик]е.*

У цьому примірнику виявлено записку про хрещення, зроблену ще одним представником, вочевидь священницької династії, Чуквасів:

На[?]в: новембра 1824. Слов[?]но у Ластву. Бисте крещено чедо сеи имѣ си Марїа. Кое се кое се (!) нашло пред церквомѣ стѣго Ілие у село Ластвѣвѣ Ђ[у]ршовѣ и комѣ ни тада нов[?]кѣ кое исто ѣи[??] нашла Анѣ[а] жена поконога (!) Си[ма] Кѣловиѣа предѣ церквомѣ] више реченомѣ] на. ч.[исла] новембра на. 2. ѡре.[ме] поподне (!) и приказала мнѣ. парохѣ, нижо подписатомѣ и бистѣ кѣма си иста Анѣа Кѣловиѣа а керсти[х] попь Іѡанѣ Чѣквасѣ парохѣ Ластв[сїи].

Часослов з Місяцесловом. – Венеція: Друк Якова Крайкова, 1566. – 8^о⁵⁰.

Примірник Бібліотеки КДА (шифр – ВХVII10/318). Має кілька записів, здійснених до ХVIII ст.

Псалтир з возслідуванням. – Венеція: Єролім Загурович, Яков Крайков, 1569. – 4^о⁵¹.

Примірник під шифром Кир.566⁵² походить із Бібліотеки КДА (шифр – ВХVIII4/70).

Переважна більшість записів, зроблених у цій книзі, належить до ХVI–ХVII ст. Так, форзац 2 має запис: *Сїа книга попа [Ч]арьна.*

⁴⁸ Шамрай М. А. Зазнач. праця. – С. 223. – № 426.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ У Каталозі књига... відомостей про це видання немає. Про примірник відділу стародруків див.: *Немировский Е. Л.* Зазнач. праця. – С. 109. – № 20.

⁵¹ Каталог књига... – № 2213.

⁵² Про цей примірник див.: Систематическій каталогъ книгъ Библіотеки Кїевской духовной академіи / Сост. А. С. Крыловскїй. – Т. I. – Вып. II. – № 4523, зазначено 1561 рік видання; *Немировский Е. Л.* Зазнач. праця. – С. 109. – № 21.

Примірник Кир.568(1)⁵³ є фрагментом видання, деякі аркуші в ньому замінені на рукописні. Він перебуває у конволюті з іншим венеціанським виданням Псалтиря з возслідуванням (1561). Примірник має кілька пошкоджених записів.

Службеник. – Венеція: вид. Єролім Загурович, [поч. 1570-х р.] – 4^о⁵⁴.

Примірник Бібліотеки КДА⁵⁵ (шифр – ВХVII8/241).

Має записи ХVI–ХVII ст.

Дивкович, Матїє. Бесїеде сварху Еванѣлиа недїельних прико свега годишта. – Венеція, 1616. – 8^о⁵⁶.

Примірник Бібліотеки КДА (шифр – ВХIX9/539).

Примірник неповний.

Форзац 2 має пошкоджений запис релігійного змісту (молитви?), здійснений глаголицею, яка використовувалася південними слов'янами латинського обряду до кінця ХVIII ст.⁵⁷, а за твердженням О. Полякова – аж до недавнього часу⁵⁸.

Мовні, зокрема фонетичні особливості твору, а також конфесійна належність автора – ченця ордену францисканців свідчать про те, що «Бесїди» були спрямовані на хорватських читачів.

Псалтир з часословцем. – Венеція: Барто Гїнаммі (Джїнаммі), 1638. – 4^о⁵⁹.

У примірнику наявні арк. 2–275.

Книжка походить із Бібліотеки КДА (шифр – ВХVIII4/71).

Примірник містить на арк. 275 записи молитов, зроблені почерком ХVII ст.

Канони на осм гласов... – Венеція: Димитрій Теодосїй, 1776. – 4^о⁶⁰.

Примірник з колекції П. М. Попова.

Бракує одного з початкових аркушів.

⁵³ Про цей примірник див.: *Немировский Е. Л.* Зазнач. праця. – С. 109–110. – № 22.

⁵⁴ Каталог књига... – № 2477.

⁵⁵ Про цей примірник див.: *Немировский Е. Л.* Зазнач. праця. – С. 110. – № 23.

⁵⁶ У Каталозі књига... відомостей про це видання немає.

⁵⁷ Глаголица // *Лингвистический энциклопедический словарь* / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 105.

⁵⁸ *Поляков О.* Славянские языки: Основные особенности. Параллельные тексты. – Вильнюс, 1998. – С. 80.

⁵⁹ Каталог књига... – № 2214.

⁶⁰ У Каталозі књига... відомостей про це видання немає.

III. Румунія

У відділі стародруків та рідкісних видань наявне єдине пов'язане з південним слов'янством видання, яке побачило світ у Румунії – в м. Римнику (сучасна назва – Римніку-Вилчя).

Правила молебная святых сербских просвѣтителей. – Римник: Друкарня римницької єпископії, 1761. – 4^о⁶¹.

Примірник Бібліотеки КДА (шифр – ВХVIII4/64).

Примірник повний.

Художнє оформлення цього видання включає також і цілоаркушні гравюри (портрет єпископа Арадського Синесія Живановича роботи Й. А. Лудла⁶² та зображення сербських святих із віршованими підписами), вони не входять до загальної нумерації аркушів і сигнатур, виконані на іншому, більш цупкому, папері і вклеєні.

На лицевих сторонах арк. [2], [3], 1, 2, 3, 4 вміщено автограф Синесія Живановича 1763 р.: *Смирный Синесий Епископъ Арадскій въ мон(с)тырѣ Тро[и]ца [з]овымый въ даръ ѿ своего трѣда за Мѣтавъ Присилаетъ Подписася Івнѣя 12^е. 763. Во В(с)ешцѣ.*

Це видання є порівняно пізнім із низки матеріальних свідчень впливу слов'янства, в даному разі – сербів, на культурне та церковне життя Молдови, Волощини та православного населення Семигороду, де від XV ст. з'являються численні вихідці з сусідньої Сербії.

IV. Відень

Віденський період сербського книгодрукування у відділі стародруків та рідкісних видань представлений 5 виданнями друкарень Й. Л. Курцбека та С. Новаковича, особливе місце посідає цільногравійована книжка з мідеритами Х. Жефаровича.

Георгієвич, Йован. Собрание избранных молитв во употребленіе престарѣлих духовнаго и міроваго чина особ в видѣ очес слабѣющих за келейное благоговѣйнство. – Відень: Друкарня Й. Л. Курцбека, 1771. – 2^о⁶³.

Художнє оформлення видання включає також і цілоаркушні гравюри, виконані Ернстом Мансфельдом, який працював певний час у друкарні Й. Курцбека, й не лише як гравер, а і як словолитник⁶⁴.

Примірник неповний: бракує арк. 1–2 II рахунку.

⁶¹ Каталог кнѣга... – № 2130.

⁶² Там само. – С. 330.

⁶³ Там само. – № 444.

⁶⁴ *Медаковић Д.* Зазнач. праця. – С. 15.

Примірник має записи: на арк. 7 II рах.: *Іерей Петръ*; на цьому ж аркуші фразу, у якій згадуються Йозеф II і Марія Тереза, взято у квадратні дужки й тією ж рукою дописано: *Императору споборствуй*.

Книжка походить із Древньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в м. Кам'янці-Подільському (пізніше – Музею Подільського церковного історико-археологічного товариства), куди надійшла 1896 р. з грецького Могилівського собору⁶⁵. Це підтверджує і виявлена у книзі записка на аркуші з календаря за 1896 р. із текстом: *из[ъ] Могилевск[аго] собора [...] Круковскаго*. На титульній сторінці має запис: № 3890 окт. 1896 г.

Це видання є найновішим надходженням до фондів відділу, яке пов'язане з південнослов'янською тематикою.

[Раїч, Йован]. Катехізіс = Катихісісь малый, или сокращенное православное исповѣданіе греческаго неунітскаго закона, во оупотребленіе неунітскіа славено-сербскіа юности, сочинень... – Відень: Друкарня Й. Л. Курцбека, [1776]. – 8^о. – Вид. 1-е⁶⁶.

Видання тримовне: текст паралельно книжною сербською, румунською (кирилицею) та німецькою (готичним шрифтом) мовами. Паралельні титули не наведено за браком місця.

Це видання є важливою культурною пам'яткою з огляду на діяльність Йована Раїча: відомий сербський богослов та історик прагнув наблизити книжну мову, зокрема у своїх творах, до живої народної сербської мови⁶⁷.

Примірник походить із Бібліотеки Московського університету, потім – Бібліотеки Університету св. Володимира.

Примірник неповний, без кінцевих аркушів.

[Раїч, Йован]. Катехізіс = Катихісісь малый, или сокращенное православное исповѣданіе греческаго неунітскаго закона, во оупотребленіе неунітскіа славено-сербскіа юности, сочинень... – Відень: Друкарня Й. Л. Курцбека, 1785. – 8^о. – Вид. 2-е⁶⁸.

⁶⁵ Древнехранилище Подольскаго єпархіального історико-статистическаго комитета... – С. 82. – № 131; Музей Подольскаго церковнаго історико-археологическаго общества... – С. 82. – № 131.

⁶⁶ Каталог кнѣга... – № 2297.

⁶⁷ *Mokuter I.* Jezička obeležja srpskih izdanja Budimske univerzitetske štamparije u periodu od 1796. do 1814. godine // Typographia Universitatis hungaricae Budae 1777–1848. – Budapest: Akadémiai kiadó, 1983. – P. 377–385.

⁶⁸ Каталог кнѣга... – № 2298.

Друге видання Катехізиса також є тримовним: текст подано паралельно книжною сербською, румунською (кирилицею) та німецькою (готичним шрифтом) мовами.

Примірник повний.

Походить із Древньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету в Кам'янці-Подільському, куди надійшов від власника⁶⁹, про що свідчить запис на форзаці 1: *Въ Подольское Епархіальное Древнехранилище отъ Модеста Адіасевича. 1841 года іюня 20 дня.*

Решта записів у книзі належить до XVIII ст. і зроблені попередніми власниками. Арк. [1] (чистий) має запис: *Сей Катихизисъ принадлежитъ къ Ф. Кардасіевичу.*

На с. 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 33 наявний запис: *Сей Катихизисъ принадлежитъ къ свяц,енику Лукъ.*

С. 32, 34, 36, 38, 40 мають запис, імовірно, пов'язаний із попереднім: *Кардасіевичу.*

На с. 330 запис: *Катихизисъ Филипа Кардасіевича.*

Описаніє Іерусаліма... и прочіих святых мѣст = описаніє Сѣгаѡ Бжїа Града Іерусаліма, Цркве животнонаго Гроба Г(с)дна, и прочїи(х) Стїихъ мѣсть... / Моисеа Пѣтникъ Православный Архієп(с)кпъ и Митрополїтъ Всегѡ в'державѡ... дома адстрїйскаго ѡбрѣтающагѡса СербѡСлавенскаго и Валахїйскаго Народа... блгословлаеть. – Вѣдень, 1781. – 4°. – Вид. 2-е⁷⁰.

Цільногравійована книга ілюстрована мідеритами видатного сербського митця та громадського діяча Христофора Жефаровича.

Примірник повний; походить із Бібліотеки університету св. Володимира.

С. 5 має запис: *Szelingowski* та печатку, така ж печатка на с. 53.

⁶⁹ Древнехранилище Подольського єпархіального історико-статистического комітета... – С. 95. – № 156; Музей Подольського церковного історико-археологического общества... – С. 95. – № 156.

⁷⁰ Каталог књига... – № 689.

Раїч, Йован. Краткая Сербліи, Россїи, Босны, и Рамы кралевствъ исторїа... съ нѣмецкаго на славенскїи азыкъ преведеннаа и краткими примѣчанїами изасненнаа Іѡанномъ Ранчемъ архїмандрїтомъ. – Вїдень: Друкарня С. Новаковича, 1793. – 4°⁷¹.

Примірник Фундаментальної бібліотеки Волинської духовної семінарії (шифр – Русск. отд. № 2961).

Примірник повний. Форзац 2 підклеєний аркушем з іншого видання, присвяченого сербській історії.

V. Буда (Будапешт)

Серед видань друкарні Пештського університету, які зберігаються у відділі стародруків та рідкісних видань, є й одне сербське.

Кенгелац, Павле. Всемирное сбытієсловіе. – Ч. I. – Буда: Друкарня Пештського королівського університету, 1821. – 8°⁷².

Примірник повний, походить із приватної бібліотеки Й. Ністора (1876–1962), румунського історика – автора «Історії Буковини», філософа, громадсько-політичного діяча, життя якого було пов'язане з Буковиною. Має записи XIX ст.

Найцікавіші, найприкметніші видання з фондів відділу, пов'язані із сербською тематикою, були представлені на книжковій виставці «Українсько-сербські історико-культурні взаємозв'язки» у червні 2005 р. в НБУВ⁷³.

⁷¹ У Каталозі књига... відомостей про це видання немає.

⁷² Каталог књига... – № 1157.

⁷³ Каталог цієї виставки опублікований: Українсько-сербські історико-культурні взаємозв'язки: Каталог книжково-інформаційної виставки з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; О. С. Онищенко (голова редкол.), Н. П. Бондар (уклад.) та ін. – К., 2005. – 109 с.